

УДК 94(477):37(092)

Беззуб Ю.В.,

*старший викладач кафедри методики
суспільно-гуманітарної освіти та виховання
Інституту післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка*

БОРИС ГРІНЧЕНКО І ХРИСТИНА АЛЧЕВСЬКА:
ГРОМАДСЬКІ Й ОСОБИСТІ ВЗАЄМИНИ

У статті на конкретних прикладах розкриваються взаємини Б.Д. Грінченка з Х.Д. Алчевською наприкінці XIX — на початку XX ст., коли обоє активно працювали на ниві народної освіти, зокрема, у школі села Олексіївки Катеринославської губернії. Показано, що різні світоглядні засади й національні переконання завадили педагогам стати однодумцями в головному — меті народної освіти і зумовили напружені стосунки між ними. Взаємини з Х.Д. Алчевською — цінне джерело для розуміння громадсько-педагогічних поглядів Б.Д. Грінченка.

Ключові слова: народна освіта, педагогічні погляди, національна самосвідомість, українофільство, український рух.

Борис Дмитрович Грінченко є однією з найвидатніших постатей у суспільно-політичному й культурно-мистецькому житті України другої половини XIX — початку XX ст. В останні десятиліття він повернувся в когорту знакових фігур української

історії, тому різні аспекти його діяльності ставали предметом наукових інтересів багатьох дослідників. Нині важко назвати бодай один зовсім не досліджений напрям його роботи, адже погляди, позиція, діяльність Б. Грінченка сьогодні є надто актуальними.

На тлі багатьох грінченкознавчих ліній наукових досліджень перспективним видається вивчення взаємин Б. Грінченка з багатьма його сучасниками. Одним із цікавих сюжетів життєвого шляху і громадської діяльності Б. Грінченка у 1880–1890 рр. є стосунки з відомим педагогом і просвітителем Христиною Данилівною Алчевською.

У різні часи взаємини між цими діячами ставали об'єктом зацікавлення дослідників. Найважливішими є праці таких авторів, як М. Грінченко (Загірня) [5], А. Погрібний [14; 15], Б. Пастух [11], О. Неживий [7; 8; 9], Л. Нежива [6], Д. Пісочинець [13], Л. Грузинська [4], М. Одінцова [10], Д. Снісаренко [17], С. Світленко [16] та ін. Однак, зважаючи на певну дражливість питання стосунків двох просвітителів, дослідники інколи дуже обережно підходили як до виступу окремих джерел (зокрема, це стосується спогадів дружини Б. Грінченка Марії Миколаївни), так і до оціночних суджень. Саме тому питання й досі видається не до кінця з'ясованим, а отже, таким, що потребує подальших студій. Тим паче, що взаємини між двома діячами не зводяться виключно до конфлікту, а відображають й принципи, значимі позиції в тогочасному українському громадсько-культурному русі.

Х.Д. Алчевська відома як педагог-просвітитель, бібліограф, публіцист. У 1862 р. вона заснувала першу в Росії приватну жіночу недільну школу для дорослих, якою керувала більше 50 років (до 1870 р. школа була напівлегальною, заняття відбувались у будинку Алчевських). За участю Х.Д. Алчевської була створена «Книга взрослых» (1899–1900) для 3-річного навчання неписьменних, яка до 1917 р. витримала 10 видань. Під її керівництвом укладений і виданий анотований тритомний покажчик рекомендованих книг для народного читання «Что читать народу?» (1884–1906), який на виставках в Антверпені, Чикаго і Парижі отримав високі нагороди. Педагогічна діяльність Алчевської здобула визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її обрано віцепрезидентом Міжнародної ліги освіти.

Знайомство Б. Грінченка з тоді вже відомою діячкою народної освіти Х. Алчевською припало на 1887 р. За спогадами М. Грінченко

(Загірньої), у липні чи серпні Х. Алчевська, за рекомендацією М. Лободовського, запросила молодого вчителя, письменника й збирача фольклору Б. Грінченка працювати вчителем у школі с. Олексіївки Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, що знаходилася в маєтку її чоловіка О.К. Алчевського. Сама Х. Алчевська була попечителькою цього земського закладу і, бажаючи вдосконалити навчальний процес (тодішній учитель не влаштовував її, до того ж він пішов у дякони), розшукала ентузіаста народної світи Б. Грінченка. Навесні того року сім'я Грінченка жила на хуторі батька: покинувши посаду статистика на Херсонщині, Борис Дмитрович шукав заробітку, отож «сторони» швидко вмовилися.

«Школа в Олексіївці була однокласова земська з бюджетом в 600 карб.: платня вчителів 300 карб., законовчителів 100 карб., решта витрачалася на сторожа, паливо, світло, дрібний ремонт. 400 карб. на школу давало земство, двісті мусила давати громада. Але Алчевська взяла на себе платити ці гроші, збудувала будинок для школи і за те була попечителькою, і без її згоди не могли ні настановити вчителя в школу, ні звільнити з посади» [5, 45].

В Олексіївці сім'я Грінченків оселилася в окремому будинку і до вчительських 300 карб. Х. Алчевська згодилася доплачувати вчителів 100 карб. на рік, але з тією умовою, що ці гроші виплачуватимуться після екзамену, якщо він доведе, що добре виконував свою роботу. Б. Грінченко згодився на таку умову й висунув свою: коли екзамен доводитиме, що навчання йде добре, то його не мають права звільнити з посади. Остання умова була не писаною, а словесною.

Перші враження Грінченків від Олексіївської школи та її облаштування були гарними, особливо у порівнянні з попередніми школами у селах Введенському, Тройчатій та Олексіївці, що на Харківщині: «третья школа за третій рік учительювання і всі три московські (села були російськими. — Б.Ю.). І це тому, хто так прагнув працювати для українського народу і серед його» [5, 33]. Крапцюю була школа в українському с. Нижній Сироватці, однак там життя Грінченкові псував законовчитель Лавденков.

В Олексіївці Грінченкам «приємно було, що попечителька школи так дбайливо, по-людському ставиться до вчителя. Ну, та й то ж сказати, то ж була Христина Данилівна Алчевська, автор книги “Что читать народу?”, відома не тільки в Харкові, але й далеко поза

Харковом, як видатна діячка на ниві народньої просвіти!» [5, 45–46]. Остання гостра саркастична заувага-ремарка М. Загірньої викликає у читача відчуття критичного ставлення до попечительки Х. Алчевської, яке, очевидно, не згладилося і в 1920 р., коли Марія Миколаївна писала свої спогади «Школи, де вчителював Борис Грінченко». Подальший опис взаємин Б. Грінченка і його сім'ї з Х. Алчевською та її родиною прояснює і з'ясовує причини такого доволі різкого погляду.

Після приїзду з'ясувалися події, що здивували й навіть вразили Грінченків, у стосунках Х. Алчевської з їхнім попередником. Так, із розповідей селян вони дізнаються, що його сім'я не прийшла попрощатися з «баринею» (Х. Алчевською) перед від'їздом із Олексіївки (хоча вчитель беззмінно працював протягом 7 років від самого відкриття школи й до приїзду Б. Грінченка); попечителька хотіла подарувати жінці й сестрі вчителя свої сукні, «що бариня самі їх мало носили» (М. Грінченкова вжила слово «недоноски», описуючи розповідь баби Палажки), а вони виявилися «такі неувежливі» [5, 46]. До того ж виявилось, що випускники школи далеко не завжди залишалися в селі, деякі йшли на шахти і там ставали «весовщиками», «конторниками», або, як казали селяни, «мошенниками та злодіями» та ще «собачниками» (купували рушницю, заводили собаку і ходили на полювання). Крім того, випускників школи Х. Алчевська брала в прислуги: Марусю (Позднякову) — до себе в Харків за покоївку, а найкращого школяра Єгора Книшенка — за лакейчика в Олексіївці. «...Ці кілька школярів, що покінчили школу і приходили до нас, намагалися говорити по-панському і взагалі показати, що вони вже не якісь там «репані мужики», а такі образовані люде», — відзначала М. Загірня [5, 47].

Своєрідним звинуваченням на адресу Х. Алчевської виглядає й детальна розповідь М. Грінченко про конфлікт попечительки з попереднім учителем через його одруження, народження дитини (що заборонялося попечителькою), зниження інтересу й уваги до виконання обов'язків, яке, у свою чергу, було викликане об'єктивними обставинами — хворобами в сім'ї через проживання в холодній хаті. Якось, «заставши в класі пелюшки», розгнівана Х. Алчевська листовно повідомила про усунення вчителя з посади і необхідність протягом кількох днів виїхати зі школи. «В листі були й гроші — 50 карбованців, компенсація за зневагу і за віднятий

заробіток» [5, 48–49]. Унаслідок цього конфлікту, стверджує М. Загірня, дружина вчителя дістала психічний розлад — «мабуть, то була каталепсія». Щоправда, довідавшись про це, Х. Алчевська послала до хворої лікаря і залишила вчителя на посаді, а після вмовляння Алчевських законовчителем о. Василем Діяконовим, сім'ю переселено в окремих будинок і забезпечено вугіллям для опалення з шахти Алчевських. «Бідолаха-вчитель» надумав іти в дякони, а потім у попи, замість себе найняв хлопця Хому, що скінчив цю ж таки школу, і той «...орудував у школі як знав, учив небгато, бо таки й не вмів, а більше грався з школярами та бився». Такі наслідки «вчительової історії» та Хоминого вчителювання і застав Грінченко в Олексіївській школі: школярські знання були дуже низькими, і Х. Алчевська «вжахнулася», дізнавшись, що її «любимое детище» дійшло до такого сумного стану й попросила М. Грінченко допомагати чоловікові взимку 1887/1888 рр., визначивши їй платню «за сім місяців сімдесят карбованців» [5, 48–49].

Від Марії Миколаївни знаємо й про випадок, що по-іншому розкриває взаємини Б. Грінченка з Х. Алчевською. 30 квітня 1888 р. двоє жандармів і поліцейський надзиратель зробили обшук на квартирі у Грінченка, заарештували і доправили його до Луганська. Причиною трусу був пакунок із книжками «Киевской Старини», який редакція адресувала «Грінченкові для Чайченка» (літературний псевдонім Б. Грінченка; цього довго не міг второпати жандармський ротмістр, він думав, що Грінченко живе за двома паспортами). Із вилучених рукописів і листів виявилось, що з ним листувалися попечителька школи Х. Алчевська та дружина сенатора Калмикова, причому «пишут так, точно, по меншій мере, к директору гимназии», тому арештанта звільнили. Однак, за тодішніми правилами, арешт обов'язково тягнув за собою звільнення зі школи, незалежно від результатів обшуку. Б. Грінченка звільнено з посади інспектором Лепетюком, а вчителем в Олексіївську школу призначено інспекторського небожа. Лише завдяки втручанню Х. Алчевської, яка «енергійно запротестувала», справа владналася, і Борис Дмитрович зостався у школі. Але інспекторові кортіло мати в школі свого шпиґа, тож згодом він призначив свого небожа помічником в Олексіївську школу. Однак і проти цього «Алчевська знову запротестувала, і Лепетюкові таки не пощастило всунути до нас у школу чужу нам людину», — зазначила мемуаристка [5, 58–59].

М. Загірня часто наводить влучні й іронічні характеристики родини Х. Алчевських, пов'язані з їхнім народолюбством. Так, 24 липня 1888 р. у школі відбувався «акт» — щорічне свято, яке за бажанням Х. Алчевської відбувалося в день її іменин. На літо в Олексіївку приїхала вся сім'я Алчевських. «Напередодні їх приїзду дід Бруско, що стеріг їх будинок, поставив у квітнику перед будинком чималий гіпсовий бюст Шевченка. Колись-бо, в початку 60-х років подружжя Алчевських було членами української Громади в Харкові, що складалася з 80 людей. Христина Данилівна в ті часи навіть ходила по Харкову в очіпку і в білій свитині. Але не довго побули вони в Громаді: “Убедились, что все это прекрасно, но уже мертво; и хотя еще не похоронено, но уже никогда не воскреснет”. І від колишнього “украинофильства” зосталася пошана до Шевченка та до його “Кобзаря”, ... ще зосталася любов до української пісні, та ще про Олексія Кириловича Христина Данилівна казала, що він “в душе и теперь украинофил”. Але це виявлялося хіба тим, що разів зо два, ходячи ввечері по садку, він і Хр. Дан. співали вдвох: “Котилися вози з гори”» [5, 59].

Зазвичай Х. Алчевська з дітьми все літо проживала в Олексіївці, і Грінченки тісно спілкувалися зі своїми «роботодавцями» та спостерігали їхній спосіб життя. Обоє Алчевських, — згадує М. Грінченко, — «були люде середнього віку, але вже сиві, гарні з себе, привітні; надто привітна була Христина Данилівна. Вона могла просто зачарувати людину. ... Який жаль брав нас, що Алчевська зійшла з української стежки і вже не хоче зійти на неї. Була вона жінка розумна, енергійна, талановита у всьому, за що бралася, уміла вперто досягати того, чого хотіла, і дуже працююча. Саме тоді збирала вона матеріял задля другого тому своєї книги “Что читает народу?”. Задля цього вона всім накидала писати рецензії на книжки, а сама перечитувала книжки сільським слухачам, що збиралися у неї в “хаті”... В “хаті” було багато образів, лубочних малюнків, лямпадки перед образами, писанки, голуби з паперу; по стінах сила вишиваних рушників. ... Ну, і, хоч і невеличкі, а були портрети царя й цариці. Це задля “начальства”. Христина Данилівна була вельми боязка і обережна. Жан Масе в листі до неї написав, що якби обережності не було на світі, то мадам Алчевська вигадала б її». На підтвердження своїх слів М. Загірня наводить випадок, коли Х. Алчевська запропонувала Б. Грінченкові записатися членом в Лігу народної

освіти у Франції. Він згодився і попросив записати його як члена організації з України, а не з Росії, але вона відмовилася, бо побоялась «такої крамоли» [5, 60–61].

Б. Грінченко був «на читанні в хаті» лише одного разу, коли приїздив знайомитися, надалі Х. Алчевська вже не запрошувала його, бо «не могла читати при такому скептикові». Скептицизм полягав у незгоді Бориса Дмитровича з Х. Алчевською у тому, що українські селяни чудово розуміють московські книжки. «На цю тему було дуже багато розмов, і не раз Грінченко казав Алчевській, що вона робить злочин проти українського народу, але вона уперто доводила своє. Та воно й зрозуміло, бо що була для неї Україна? Що був для неї *український народ* і його доля як *українського народу*?» — резюмує Марія Миколаївна [5, 61].

Зроблена М. Загірньою оцінка діяльності Х. Алчевської співпадає з судженнями самого Б. Грінченка. За часів національного відродження 80–90-х років XIX ст. він хотів бачити українських інтелігентів справжніми подвижниками, безкомпромісними патріотами, пробуджувачами національної свідомості. Однак байдужість до рідної мови й надалі сприяла втрачання українцями ознак національної самобутності. Б. Грінченко писав: «Нова народолюбна категорія інтелігенції української на московський кшталт далека від того, щоб розуміти вагу народної мови, яко виразу народного світогляду. Наші помосковлені народолюбці сього не розуміють, не розуміють, що, цураючись, зневажаючи українську мову, вони тим самим, може, того й не постерігаючи, виявляють свою спанільність, свою погорду та зневагу до самого народу, гордуючи тим, що виражає його душу і думку» [11, 56].

Ще тривожніше звучать такі слова Б. Грінченка, звернені до Т. Зіньківського: «Чого коштує праця сеї категорії, досить нагадати нам недавно надруковану книгу пані Алчевської “Что читать народу?” — покажчик книг для народу. З сеї праці побачите, як сі народолюбці фальшиві умисно топчуть українську мову, тенденційно її замовчують: над покажчиком працювали з української школи — ви сподіваєтесь, що вона завела в сей покажчик хоч найкращі українські народні книжки? Ані однісенької!!! Хоч всі найпоганіші московські понапихано. Се щирі одверті кацапомани — про їх дарма праця і говорити б. В літературі вони москалі, думками москалі, в житті теж. На наш погляд, се сміття, бур’ян, курай колючий

на нашій не своїй землі, посіяний і викоханий московською рукою. Вона знає, куди їх веде, а вони йдуть, хоч не знаючи куди. А часом і знаючи, та байдуже» [11, 56–57].

Критичний відгук Б. Грінченка на першу книжку Х. Алчевської та її колег «Что читать народу?», можливо, був однією з причин того, що в третьому томі видання вже було вміщено твори видатних українських письменників, а також 300 українських пісень [9, 61].

В одному з листів до свого друга Т. Зінківського Б. Грінченко радить познайомитися з книгою Х.Д. Алчевської «Что читать народу?». «...Діло в тому, що виходить другий том цієї книги, котрий, на мій погляд, має гострий антиукраїнський напрямок. Ось як це сталося (я, бачиш, маю попечительки моєї школи і складательки цієї книги Алчевської друкуючімія аркуші). Найголовніша працівниця книги Алчевська читала селянам багато книжок (російських, звісно) і каже, що український люд уповні розуміє ці книжки. Щоб же довести свою думку, вона наводить масу розмов селян з powodu прочитаних книжок, розмов, з котрих видно, що аудиторія її детально навіть не розуміє ці книжки. Ти тепер розумієш, яке значення може мати така книга для нас. І який ворог української літератури може сказати нам: ось люде, котрі 25 років роблять у народі і котрі фактами доводять, що народові цьому зовсім не потрібно якоїсь нової української літератури. Так можуть нам сказати і, треба думати, скажуть. Але ось де зачіпка, та ще й не мала: на мій погляд, книга ця, в тих місцях, де переказує результати читання з народом, є з початку й до краю неправдою, бо, на мій погляд, усе те, що в їй кажуть про відносини народа до російської книжки, не істніє і не істніло. І це тим дивніше, що п. Алчевська і не думає брехати, а певна, що каже щиру правду... Насамперед про п. Алчевську. Їй затого 50 років, але вона зберегла увесь запас молодощів і цілком уся складається з нервів. Енергія примушує її шукати неугавно того, чого їй хочеться знати, а нервозність пособляє тим або іншим фактам надавати неповолі бажаний колір. Ти можеш тепер зрозуміти, що з такими основами вдачі не можна бути суддею об'єктивним і п. Алчевська далеко не є їм. До цього ж треба ще додати надзвичайно палку фантазію, котра може з нічого робити цілий роман і вірити самій собі. І ось вона, п. Алчевська, набрала слухачів і думає, що це народ. Але ось це який народ: колишній лакей (тепер багатир, старшинин брат), колишній повар, хлібороб-багатир, скінчили й курси у повітовій

городській школі, пройдисвіт, котрий сидів не одного разу в острозі, письменний чоловік, власний сторож, декілька жінок-підлиз і два-три справжніх мужика, хоч порушених “цивілізацією”. І ось такому нібито народові чита: вона дума, що коли ці перевертні, що балакають неможливою мовою, — народ... А до того ще як додати, що сама п. Алчевська не знає української мови і часто й густо записує сказане по-російськи, а тоді вже підручна персона перекладає на українську мову, то можна собі уявити, наскільки те, що вона записує, відповідає дійсності, та й записується не все, а тільки дещо: те, що здається п. Алчевській цікавим, а видима річ, що їй цікавим здається (неповолі) тільки те, що відповідає напрямку думок. Так ось яке діло. Найгірше, що я устряв у цю книгу: попрохано прочитати декілька книжок і написати на їх рецензію. Я це зробив і каюсь. Потім, побачивши усе, що сказав я, я вичеркнув свій підпис під усім, що ще не надруковане було, але усе, устряв!» [11, 57–58].

Цей лист є Грінченковою характеристикою вдачі та громадської діяльності Х. Алчевської серед селян Олексіївки, зробленою на основі спостережень. Незважаючи на те що Христина Данилівна запросила Бориса Грінченка до своєї школи і дала можливість йому працювати, не втручаючись в його педагогічний процес, він ніяк не міг примиритись з її «двоєдушием» в національному питанні.

Переконання свого друга й однодумця щодо русифікації українців поділяв і Т. Зіньківський: «Боже мій! Я щиро бажаю просвіти рідному краєві, але хіба це просвіта? Се замосковлення нашого народу, се національна деморалізація, се люта кара над бідним краєм нашим!.. Чому ж я в ріднім краї не чую в театрі рідного слова, рідної пісні? Чому? Чому? Хто має право заборонити йому отут гомоніти? Сила дика бере се право — і драми вкраїнської нема? А могла б бути краща незмірно, ніж оця лакейська канцелярська несенітниця!.. Я ненавиджу не московський народ сам по собі, як людей, але цих його провідців, що нищать нашу народність, навіть повніше: я ворог тій нелюдській, кривавій, варварській ідеї, що нею вони дишать, що з нею поводяться, як вороги наші...» [11, 44].

Як згадувала М. Загірня, влітку Грінченки майже щодня надвечір ходили до Алчевських, «бо коли не приходили сами, то по нас приходили». Розмови були цікаві, Христина Данилівна багато розповідала про Толстого, Тургенева, Успенського та ін. видатних людей, з якими була знайома або листувалася; говорилося про політику,

про громадські справи». Однак М. Загірня не оминає нагоди навести приклади й інших «інтелектуальних» розмов, як-от ініційовану обуреним сином Алчевських «дискусією» про те, чи має право помічник садівничого Іван нюхати викохані ним квітки, замість виконання обов'язків, за які одержує гроші, і т.п. [5, 62].

Б. Грінченко наполягав на тому, що не годиться забирати з села найрозумніших, найкращих хлопців на шахти та в економії, де вони деморалізуються. «А Христина Данилівна, на превелике диво, думала, що велика заслуга школи в тому, що вона дала кілька десятків писарчуків на шахти, які одержують по 300–400 карб. на рік» [5, 62].

Принципова позиція Б. Грінченка в «національному питанні» мала нездоланий вплив на оточуючих. Зокрема, дочка Алчевських, майбутня українська письменниця Христя Олексіївна Алчевська в листі від 1903 р. до Б. Грінченка визнавала, що саме йому великою мірою завдячує своїм національним переконанням.

Христина Олексіївна лише на 1,5 року була старшою від Насті Грінченко, і вони гарно товаришували. Настя розмовляла тільки українською, й Алчевська докоряла батькам за це, мовляв, зажди говорили їй усі: дівчинці буде важко вчитися в гімназії, та і в житті взагалі московська мова потрібніша їй буде, ніж українська [5, 63].

Іван Липа згадував про свою поїздку восени 1892 р. у справах організації Братства тарасівців до Олексіївки, «...звідки нам світило у тодішній темряві ясними зорями». «В Олексіївку приїхав пізно ввечері і перепинив господарям (Грінченкам) їх роботу; набік пішла поезія, написана до половини, набік суворий режим, потяглися щирі розмови далеко за північ... А вранці я побачив і те, що немало мене цікавило, дочку їхню Настусю, років вісьми, і тут уперше на своєму житті почув од інтелігентної дитини чисту українську мову. Цей факт надзвичайно зворушив, бо українофіли намагалися нам довести, що при таких обставинах, коли для школи потрібно дітям знання московської мови, не можна, не потрібно їх силувати, калічити, нав'язувати їм мову українську, бо все своє життя потому будуть плакати на батьків за незнання мови московської. “На таке насилля над дитиною ви не маєте морального права”, — говорили вони. І от до мене промовляє дитина, батьки якої переступили це “моральне право” дитини, що зовсім не говорить по-московському... Привіз я з цього села в культурний Харків од народного вчителя дуже багато: чимало літературних новин,

інтересних подій з тодішнього українського життя у нас і за кордоном, привіз відомості і про чудо-дитину, що говорила виключно українською мовою, при тому не жаргоном, а чисто літературною...» [11, 39–40].

М. Загірня ясно стверджує, що Олексіївська школа не була українською за мовою викладання і не могла бути такою, адже «діти мусили вчитися по московських підручниках, мусили здавати екзамен по-московському, і досить часто навідувалося в школу начальство». До членів шкільної ради навіть доходили чутки, що вчитель навіть говорити не вміє «по-руски», що діти в школі теж не говорять «по-руски» і приносять зі шкільної бібліотеки українські книжки (такі доноси писав отець Іван). Але Б. Грінченко пояснював матеріал українською мовою, практикувалося читання вголос українських книжок, написання обов'язкових рецензій українською мовою на прочитані книжки (але не в школі), вивчення вдома українських віршів, байок, які в школі тільки проказували. Грінченки зібрали «домашню бібліотеку» українських книжок та виготовлених власноруч Б. Грінченком українських збірничків, а також цікавих російських книжок, які не були дозволеними «ученим комітетом». Тому «школярі знали, що єсть Україна і Московщина, що єсть мови українська і московська, а не панська й мужицька,...знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатніших письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелігент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою... і добре тямали, що в школі треба відповідати тією мовою, якою до тебе говорять. Через те й відповідали вони начальству завсігди по-московському; старші відповідали ліпше, малі поганіше, але все ж начальство бачило, що вони намагаються говорити по-московському, тільки ще не навчилися» [5, 64–65].

У школі на ялинці діти нічого не проказували, але на свято «приходили батьки, і ми зовсім не хотіли, щоб діти вичитували їм московські вірші та байки. А проказувати щось українське не можна було, бо це могло дійтися і до начальства, і до попечительки. А вона ж, здається, тільки й знала, що в школі співають українських пісень (це вона сама завела) та що випускним школярам вона присилає по українській книжці. Вона згодилась тільки присилати, а не з своїх рук

дарувати та й то завсігди казала: “Ах, Борис Дмитриевич, право же, мы с вами на вулкане стоим!” Отож на ялинці співали колядок та українських пісень: “Ой за гаєм, гаєм”, “Добрий вечір, дівчино, куди йдеш”, “Ой ходила дівчина бережком”, “Котилися вози з гори” та “Пливе човен води повен”, “Заповіт” (без середини), “Ой чого ти почорніло”, “Про Морозенка”, “Про Байду”, “Гей, не дивуйте”, “Ой на горі та жінці жнуть”, “Реве та стогне”, “Гей, у мене був коняка” й інших» [5, 65].

У жовтні 1891 р. Б. Грінченко занедужав: у нього почався кривавий кашель, а потім зник голос. Дружина була переконана, що хвороба стала наслідком надмірної праці та недоїдання за життя в Харкові, попереднього вчителювання та роз'їздів на посаді статистика. До того ж навесні протягом 1,5 місяця у Грінченків жив Т. Зіньківський, в якого туберкульоз був в останній стадії. Довідавшись про Грінченкову хворобу, Алчевська виявила велике співчуття: пропонувала навіть додати 100 крб до його платні того року, щоб він міг купити корову або по-іншому використати в боротьбі з хворобою, за необхідності пропонувала допомогу для поїздки в Крим. Грінченко був дуже вдячним за таке спочуття і бажання допомогти, але грошей не взяв, корови не купував і в Крим не поїхав, а задовольнився «благодатним сухим і теплим катеринославським степовим повітрям» [5, 67–68].

Для розуміння розвитку взаємин Б. Грінченка з Х. Алчевською особливе значення мають події, що розгорнулися навколо запланованого на 14 травня 1892 р. відзначення в Харкові 30-річного ювілею її педагогічної діяльності. У «Листах з України Наддніпрянської» Б. Грінченко з гіркотою згадує: «Тридцять років назад подружжя Олексія та Христину Алчевських можна було побачити як щирих та палких членів української громади в Харкові. З того часу багато змінилося, і зовсім в іншому становищі бачимо ми Христину Алчевську. Тридцять років вже проминуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює досить щиро, щоб змоскалити наш народ. Вона заводить московські школи на Вкраїні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по-московському... Скажемо так, що Христина Алчевська мала щирий замір послужити просвіті. Але що ж вийшло з того? Вона тридцять років деморалізувала народ і, думаючи, що служить просвіті,

послужила темній темряві, послужила ідеї пожирання меншого більшим. Та й не самий народ вона деморалізувала: погані приклади деморалізують інтелігенцію. А Христина Алчевська давала поганих приклад, бо її вчинок був — ренегатство, зрада. І ось тепер святкується дивний, нечуваний ніде у світі ювілей: *святкується тридцять років ренегатства*. І се не здається нікому дивним — се у нас щоденщина. А тим часом треба б уже зрозуміти, що зрада завсіди буде зрадою, хоч якою там нехай себе закриває гарною начебто метою. Треба зрозуміти, що *кинути роботу для рідного краю і піти на роботу до його гнобителів, — не є тільки звичайна відміна в пересвідченнях, а є справжня цілковита зрада*. А оцього саме у нас досі й не зрозуміли. Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом. Тоді озирнемося ми назад, щоб побачити, який шлях пройшли. Тоді згадаємо ми наших діячів, розберемо, хто робив добро, а хто — зло. Виразно тоді поділимо їх на дві частини: на тих, що віддали своє життя за рідний край, і тих, що продавали свій рідний край» [3, 39–40].

Чому Б. Грінченко висловив такий гострий публічний присуд діяльності Х. Алчевської (листи він признавав для публікації в галицько-буковинських виданнях, де вони й були надруковані)? Детальну відповідь на це питання дають спомини М. Загірньої. Вона зберегла оригінали листів організаторів ювілею та Х. Алчевської до Б. Грінченка й брульйони (чернетки) Грінченкових листів до адресатів. Із них видно, що оргкомітет хотів отримати адреси-поздоровлення від тодішніх і колишніх учнів Олексіївської школи та учасників літньої «хатньої» селянської аудиторії в Олексіївці. Х. Алчевська клопоталася й про отримання привітання від самого Б. Грінченка. Однак Б. Грінченко відповів, що не може приєднатися до ювілейних святкувань: «Причина этого та, что я отношусь совершенно отрицательно к той ее деятельности, конечным результатом которой является обрусение моего народа. Поступив иначе, я считал бы себя изменившим моим убеждениям... Зная лично Христину Даниловну несколько лет, я научился за многое глубоко ее уважать. Но есть один пункт, относительно которого мы никогда не сходились и не сойдемся с нею. ...Я полагаю, что украинцы должны служить Украине и украинскому, а не московскому, просвещению. Уважая деятелей московского просвещения в московской земле, я не могу иначе как отрицательно относиться к московскому просвещению

в земле украинской. Конечным результатом деятельности Христины Даниловны является омоскаление моего народа, т. е. та вещь, против которой направлена моя деятельность. Понятно, что мне невозможно и не за что приветствовать Христину Даниловну 14 мая. Сделав это, я показал бы себя человеком говорящим одно, а делающим другое» [5, 68–69].

У 1892–1893 навчальному році між Б. Грінченком і Х. Алчевською дійшло до відкритого конфлікту. Остання подала свою версію розривання стосунків і звільнення Б. Грінченка з Олексіївської школи. У листі «к одному из украинцев», надрукованому в IV числі часопису «Украинская жизнь» за 1912 р. Х. Алчевська після характеристики Б. Грінченка як людини обдарованої і фанатично люблячої свій народ написала, що причиною розходження між ними було те, що Грінченко був противником жіночої освіти, тоді як її власним «пунктом помешательства» була думка навчити якомога більше жінок грамоті. «Оказывается, что Б.Д. не сделал нового приема, находя, что не следует калечить украинскую женщину обучением на чуждом ей великорусском языке. Это было причиною того, что мы расстались с ним, хотя отношения наши до конца его жизни не переставали быть доброжелательными» [12, 85–90].

Обурена такою «аргументацією» розриву стосунків між Б. Грінченком і Х. Алчевською М. Загірня змушена була обороняти скривдженого, тоді вже покійного чоловіка й однодумця. Вона написала листа до редакції «Украинской жизни», який був надрукований у V книжці 1912 р. У ньому вона по пунктах методично спростовує твердження Х. Алчевської як таке, що не відповідає дійсності. Маючи у розпорядженні листи Б. Грінченка й детально розібравши «неточності» у спогадах Алчевської, Марія Миколаївна заперечує домисли, які наводили тінь на добре ім'я покійного українського діяча. У змалюванні Х. Алчевської, вважає М. Загірня, він постає ледве не противником жіночої освіти в Україні через відсутність національної школи. Вона наголошує, що Б. Грінченко не робив жодної різниці між чоловіком і жінкою у справі освіти, завжди співчував «стремлінню жінок до світла», обстоював їхнє право на освіту, не розганяв дівчат із школи, а вмовляв батьків віддавати їх у навчання, а вчителював тільки тому, що школа давала змогу виховувати дітей українцями, а не перевертнями [2, 100–113; 5, 72–73].

Разом з тим М. Загірня описує справжні події, що призвели до припинення Грінченкового вчителювання в Олексіївці й розриву взаємин із Х. Алчевською. Конфлікт спричинено випадком з олексіївським хлопцем Титом (Титоном) Проведенком, якого за непокору на поденній роботі у Василівській економії О.К. Алчевського, за розпорядженням прикажчика Алімовича, холодного березневого дня прив'язали до колеса гарби і протримали кілька годин під дощем і снігом в одній свиті, так що на ньому «була ожеледь». Все це спостерігав управитель Суєтьонков, однак коли прикажчик гукнув йому: «Гляньте, Ілля Іванович, яка в нас лягава собака прив'язана!», — той вилаяв «собаку» і поїхав. Титон важко захворів (очевидно, хвороба була наслідком застуди), а історія з його покаранням набула широкого розголосу в окрузі. Марія Грінченко брала безпосередню участь у лікуванні Титона взимку, отож у родині Грінченків не тільки з розповідей селян знали про цей ганебний факт та його наслідки [5, 74–75].

Обурений Грінченко зараз же написав листа Х. Алчевській, в якому стверджував, що з Тита Проведенка «буквально содрали кожу служащие Васильевской экономии». У листі-відповіді Х. Алчевська по-своєму прояснювала деталі цієї справи, зазначивши, що володіє певною (іншою) інформацією від осіб, яким довіряє, хоча й відразу звернулася зі скаргою до чоловіка, як до людини справедливої і гуманної, який обіцяв позбавити Алімовича місця.

Між Б. Грінченком і Х. Алчевською виникла листовна суперечка у справі Титона Проведенка, в якій Борис Дмитрович захищав інтереси селянської сім'ї, а Х. Алчевська опонувала йому відомостями з «достовірних джерел» про непорядність Проведенків та ін. Б. Грінченко наголошував, що не має наміру і бажання втручатися в «економічні справи» Василівської економії Алчевських, але не може не втручатися у «справи народні», тим паче, що вони стосувалися його колишнього учня.

На переконання Б. Грінченка, Алімович лише прикажчик, тобто виконавець, який точно дотримується заведеної у Василівській економії системи. Управитель Суєтьонков і його прикажчики ображають, лають, б'ють робітників, незважаючи на стать і вік, а не ліквідована економічна залежність робітників після скасування кріпацтва дає можливість одній людині ставитися до іншої як до кріпака або раба. В економії люди працюють по 15–16 годин, виснажлива праця

належно не оплачується, зароблені гроші виплачуються невчасно, панує «розплата талонами», коли грошей на руки не дають, а пропонують отоваритися в лавці за завищеними цінами (у такий спосіб втрачається третина зароблених робітником грошей) і т. д.

Не заперечуючи гуманності родини Алчевських, Б. Грінченко пояснює, що в селянському уявленні вони асоціюються із заможними панами. «Вы ... хотите народу просвещения. Но как же этот народ будет просвещаться, работая в день 15–16 часов? Где он для этого время найдет? Ведь после 15–16 часов работы можно только спать! Вы хотите просвещения народа. Но ведь просвещение связано с самоуважением! Ведь где нет самоуважения, там не может быть просвещения! А какое же может быть самоуважение у человека, которого ругают площадными словами, бьют плетью и привязывают к арбе. Так обращаются со скотом — есть ли самоуважение у скота? Ведь просвещение уравнивает людей, и цель его — соединить народ с интеллигенцией и засыпать ту пропасть, которая зияет между ними. Вот и Вы, Христина Даниловна, читаете в хате и хотите достигнуть той же цели. Но ведь у тех Ваших слушателей есть же братья, сестры, жены, дочери, сыновья, и все эти люди, если не сами слушатели, ведь работают же или работали в экономии! Ведь этих сыновей, сестер и пр. обзывали же Суетенковы непристойными словами, били их в зубы или плетью! И все эти люди не могут не видеть в Вас «хозяйку» этих Суетенковых! Эти люди получают от Вас книжку в подарок, а сами, быть может, думают, что эту книжку Вы купили за те деньги, которые вымучили у них на тяжелой работе Суетенковы. Ведь они не могут не понимать, что если сегодня Вы обласкиваете какую-нибудь ученицу, то завтра Суетенковы обзовут ее на работе такими словами, от которых краснеют проститутки! Возможно ли при существовании этого всего достигнуть единения интеллигенции с народом? ... Не может человек с неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовные, и потому заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии — это значит строить здание на песке. Это аксиома, это тот “рожен”, против которого нельзя прати, иначе погибнет все дело» [5, 76–81].

За цей лист (від 1.XII.1892) Алчевські дуже розгнівались на Б. Грінченка. Зустрівшись із Лободовським, Х. Алчевська ущипливо «дякувала» йому за рекомендацію Б. Грінченка на посаду

вчителя, сказавши, що «отогрела змею на своей груди, а он хорошо отплатил мне». Спершу Лободовський думав, що Х. Алчевська гнівається на Б. Грінченка за ювілей, але з'ясувалося, що причиною були його листи у справі Тита Проведенка, бо О.К. Алчевський додав: «Он на все способен. Он, вероятно, будет писать лживые корреспонденции в газеты, будет шантажировать Христину Даниловну» [5, 81]. Тож Марія Загірня стверджувала, що подія з Титом і була причиною того, що Б. Грінченко покинув учителювання в Олексіївці, «бо вже не міг він працювати коло одного діла з такою людиною, якою виявила себе попечителька школи» [5, 82].

На шкільному акті 1893 р., на якому були присутні й Алчевські, голова шкільної ради — повітовий маршалок визнав, що Олексіївська школа за вчителювання Б. Грінченка стала найкращою в повіті, й дуже дякував учителеві. Однак, запросивши Б. Грінченка на розмову наступного дня, попечителька вишукувала аргументи, які, на її думку, унеможливлювали їхню подальшу співпрацю в Олексіївці. Б. Грінченко сам підказав їй єдину справжню причину: «Вам невозможно стало работать со мной после того, как я написал вам о порядках в вашей экономии». За твердженням М. Грінченко, того «образливого» листа змушена була визнати й Алчевська, як причину для конфлікту [5, 83].

Нагадавши Х. Алчевській усний договір, укладений між ними на початку їхнього знайомства, Б. Грінченко з гідністю обстоював право залишитися у школі, принаймні допоки не знайде іншого місця. Однак, добре усвідомлюючи неможливість подальшого співпраці з Х. Алчевською в Олексіївці, він добровільно зрікся роботи в школі.

У своїх спогадах М. Загірня стверджувала, що селяни, які знали про конфлікт між учителем і попечителькою (остання, за словами мемуаристки, сама поширювала чутки про розсварення), стали на бік учителя, бо «бачили, хто справді хоче, щоб людям добре було». Справедливість такого висновку цілком підтверджується документами й листами учнів Б. Грінченка, зібраними й опублікованими Д. Пісочинцем у добірці «Учителювання Бориса Грінченка (з листів та споминів його школярів, близьких селян Олексіївки)» [13, 31–46].

У спогадах М. Загірня наголошувала, що ніколи не вдалася б до висвітлення конфлікту, «не розворушувала б у своїй душі того, що давно переболіло й перегоріло», якби Х. Алчевська не скривдила

своїм наклепом Б. Грінченка, що вже не міг себе захистити. Вона не розуміла, навіщо Христина Данилівна це робила, адже могла розповідати про свої заслуги перед Україною, не чіпаючи Б. Грінченка.

Лист Х. Алчевської було надруковано не тільки в «Украинской жизни», але й у її книзі «Передуманное и пережитое». Саме поширення цього листа серед громадськості змусило М. Грінченка виявити справжню причину, через яку Б. Грінченко покинув учительвати в Олексіївській школі, і навести документи, які свідчать про правдивість її слів.

Після звільнення з Олексіївської школи Б. Грінченко більше не підтримував стосунків із Х. Алчевською, а коли на відкритті пам'ятника Котляревському у Полтаві 1903 р. вона підійшла до Грінченків привітатися, то «зустріла відповідь увічливу, але холодну» [5, 85].

Так завершилися стосунки між двома діячами на ниві народної освіти, які по-різному розуміли завдання інтелігенції щодо шкільного навчання та виховання в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. Спогади ж М. Загірньої, добре підтвержені епістолярними джерелами, є важливим свідченням для відтворення взаємин Б. Грінченка та Х. Алчевської. Попри те що вони можуть видатися суцільним оскарженням діяльності Х. Алчевської в галузі народної освіти, насичення епістолярними джерелами і намагання авторки розмежувати людські, особистісні якості та громадську діяльність Х. Алчевської роблять їх документальним джерелом, наскільки це може бути застосованим до мемуарів.

ДЖЕРЕЛА

1. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания / Х.Д. Алчевская. — М. : Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1912. — 466 с.
2. Грінченко М. Письмо в редакцию / М. Грінченко // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 100–113.
3. Грінченко Б.Д. Листи з України Наддніпрянської / Б.Д. Грінченко // Грінченко Б.Д., Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу. — К. : Ін-т української археографії НАН України, 1994. — 286 с.
4. Грузинська Л.М. Б.Д. Грінченко і родина Алчевських / Л.М. Грузинська // Борис Грінченко : тези доповідей республіканської наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського

- письменника, вченого, громадського діяча. — Ворошиловград, 1988. — С. 54–55.
5. Загірня М. Спогади / М. Загірня ; передм., упоряд., прим. Л.Л. Неживої. — Луганськ : Шлях, 1999. — 160 с.
6. Нежива Л.Л. Марія Загірня: Літературний портрет / Л.Л. Нежива. — Луганськ : Знання, 2003. — 170 с.
7. Неживий О. Спогади Марії Загірньої / О. Неживий, Л. Нежива // Слово і пісня Бориса Грінченка: Вісник Інституту грінченкознавства. Зошит 2. — Луганськ, 1995. — С. 44–51.
8. Неживий О.І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти / О.І. Неживий. — Луганськ : Знання, 2003. — 123 с.
9. Неживий О. Борис Грінченко: вартовий рідного слова: педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти / О. Неживий. — Луганськ : Знання, 2007. — 188 с.
10. Одінцова М.І. Дещо про причину конфлікту між Б.Д. Грінченком та Х.Д. Алчевською / М.І. Одінцова // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея : матер. наук. конф. до 145-ї річниці з дня народження Бориса Грінченка. — Луганськ : СПД Резніков В.С., 2008. — С. 308–313.
11. Пастух Б.В. Борис Грінченко — безкомпромісний лицар національної ідеї: Публіцистичне есе / Б.В. Пастух. — Луганськ : Книжковий світ, 1998. — 164 с.
12. Письмо Х.Д. Алчевской // Украинская жизнь. — 1912. — № 4. — С. 85–90.
13. Пісочинець Д. Учителювання Бориса Грінченка / Д. Пісочинець // Світло. — 1911. — Кн. 5. — С. 46.
14. Погрібний А. У двобої з часом: Борис Грінченко — вчений, письменник, громадський діяч / А. Погрібний // Пам'ять століть. — 1999. — № 1. — С. 39–60.
15. Погрібний А.Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості / А.Г. Погрібний. — К. : Дніпро, 1988. — 268 с.
16. Світленко С.І. Український народолюбець Борис Грінченко на Катеринославщині [Електронний ресурс] / С.І. Світленко ; веб-сторінка інтернет-сайту Інституту суспільних досліджень. — Режим доступу : http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/su/svitlenko_grinch.htm. — Назва з екрана.
17. Снісаренко Д.О. Село Олексіївка — один із культурних осередків за часів учителювання Бориса та Марії Грінченків / Д.О. Снісаренко // Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея : матер. наук. конф. до 145-ї річниці з дня народження Бориса Грінченка. — Луганськ : СПД Резніков В.С., 2008. — С. 236–239.

В статье на конкретных примерах раскрываются взаимоотношения Б.Д. Гринченко с Х.Д. Алчевской в конце XIX — начале XX в., когда оба активно работали в сфере народного образования, в частности, в школе села Алексеевки Екатеринославской губернии. Показано, что разные мировоззренческие позиции и национальные убеждения не позволили педагогам стать единомышленниками в главном — цели народного образования и обусловили напряженные отношения между ними. Взаимоотношения с Х.Д. Алчевской — ценный источник для понимания общественно-педагогических взглядов Б.Д. Гринченко.

Ключевые слова: народное образование, педагогические взгляды, национальное самосознание, украинофильство, украинское движение.

The article examines relationship between B. Grinchenko and Kh. Alchevska in the late XIX — early XX century while their work in the field of public education, particularly at Oleksiivka rural school in Katerynoslav province. It shows that different national ideological principles and beliefs did not allow teachers to become partners in the main thing — the goals of national education and caused tensions between them. Relationship with Kh. Alchevska — a valuable source for understanding B. Hrinchenko's social and educational views.

Key words: public education, pedagogical views, national identity, Ukrainiphilia, Ukrainian movement.